

М.І.КОСТОМАРОВ І М. П. ПОГОДІН: НАУКОВИЙ ДИСПУТ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ РОЗРІЗІ

Микола Іванович Костомаров (1817-1885), 190-річний ювілей якого відзначає українська спільнота цього року, відіграв величезну роль в громадсько-політичному, культурному й науковому житті інтелігенції Російської імперії XIX ст. Говорячи про інтелігенцію, маємо на увазі не тільки російську, а й українську, білоруську і польську, оскільки Російська імперія була величезною поліетнічною державою, і в її долі переплітались долі багатьох етносів. Займаючись історичними дослідженнями, вчений торкався різних питань історії українців, росіян, білорусів, поляків та інших народів.

Микола Костомаров зацікавився історичними дослідженнями ще в ранні студентські роки. Під впливом професорів Харківського університету таких, як В. Лунін, І. Срезневський та ін. майбутній вчений забажав дослідити історію українського народу, починаючи від його походження. Старанність Костомарова як дослідника призвела до того, що він поступово перетворився на борця за історичну істину. Йому довелося стати дискусантом-полемістом, борцем проти “псевдо-наукових догм, загально признаних національних легенд, офіційно освячених героїв”¹.

Ще в юності Костомаров долучився до новітніх здобутків європейської науки, оскільки володів багатьма мовами і мав змогу опановувати твори класиків світової літератури здебільшого в оригіналах, а також особисто спілкувався з вченими під час своїх наукових подорожей. Перебуваючи за кордоном, він наполегливо працював у бібліотеках, архівах, музеях, знайомився з колегами, налагоджував контакти, які потім підтримував завдяки епістолярному спілкуванню. Бажання досконало вивчати руську старовину виникло у Костомарова у руслі досліджень, які відкрили йому недосконалість державно-юридичної школи в російській історіографії.

Вчений виступав в ролі новатора і тому неодноразово наражався на спротив як окремих істориків-державників, так і системи взагалі, оскільки його погляди далеко не завжди збігалися з постулатами офіційної історіографії. Не дивлячись на це, Костомаров доволі сміливо боровся з

догматизмом в історичній науці, що згодом вплинуло на появу нових течій, як-от народництва. Епістолярна спадщина історика містить цікаву інформацію щодо дискусійних питань, зокрема походження Русі. За допомогою епістолярних джерел можна відслідкувати полемічний процес від витоків до залагодження конфлікту, а саме ці нюанси, як правило не відображені в історичній літературі.

Нині немає потреби ще раз доводити величезне значення М. І. Костомарова у суспільно-політичних процесах Російської імперії свого часу. Завдяки власним вдачі, таланту, працездатності він став провідником свідомої частини соціуму незалежно від її національної приналежності, оскільки умів розбудити серця палким словом своїх наукових праць та публічних виступів. Будучи скромною і зануреною у щоденну копітку працю дослідника людиною, історик не був прихильником висловлювати свої думки безпосередньо перед великою аудиторією. Він практикував читання своїх праць у тісному колі друзів та однодумців ще до виходу їх з друку, прислухався до їх критичних зауважень, але не виносив цього на суд громадськості. Однак обставини інколи змушували його до публічного обговорення наукових проблем.

За два роки (1860-1862 рр.), коли він мав у розпорядженні студентську аудиторію і кафедру, його публічні лекції набули надзвичайної популярності. Причин цьому було декілька. По-перше, його ораторська майстерність. Багатство мови, емоційність, вміння правильно розставити акценти – всім цим Костомаров володів досконало. По-друге, вміло обрана тема виступу. Микола Іванович чітко орієнтувався на слухача, який переважно складався зі студентів та інтелігенції. По-третє, історичний критицизм вченого був спрямований на руйнування підвалин науки, які не тільки вірно служили політичним інтересам імперії, а й гальмували розвиток історичної науки, а тому давно вимагали переосмислення. Відчуваючи т.зв. дух епохи, історик знав чого прагне молодь і своїми лекціями лише підштовхував її до пошуку прогресивних ідей, які б привели до удосконалення суспільно-політичного життя.

Поставивши своїм завданням розробляти народну історію, М. І. Костомаров розглядав діалектику окремих частин Російської імперії, зокрема українського народу. І лише постановка питання уже насторожувала владу і приковувала увагу до його творчості. Проте вчений ніколи відкрито не висловлювався за незалежне існування України, однак завжди виступав проти примусового об'єднання і будь-якого насильства взагалі. Симпатії вченого завжди були на боці вільного волевиявлення

народу, ініціативи і боротьби за самовизначення як рушійної сили прогресу. Вивчаючи походження Русі, він прийшов до висновку, що самодержавство є наслідком монголо-татарського поневолення і протиставив його “слов’янському духові”².

М. І. Костомаров не був радикально налаштований, але навіть окремі його висловлювання неодноразово викликали спротив у яскравих представників державницької школи в російській історіографії. Найяскравішим у цьому напрямі був публічний диспут з корифеєм російської історичної науки, “старим ветераном історії”³, професором Московського університету Михайлом Петровичем Погодіним (1800-1875). Диспут відбувся в стінах Університету Св. Володимира 19 березня (1 квітня) 1860 р. Матеріали його опубліковані у журналі “Современник”⁴. Дискусія, яка базувалася на дослідницькому ґрунті, широко висвітлювалися у пресі та стала предметом не тільки наукових, а й політичних спекуляцій.

Як відомо, основним предметом дискусії була т.зв. норманська теорія походження Русі, яку відстоював М. Погодін. Натомість М. Костомаров висунув альтернативну теорію щодо литовського (“жмудського”) походження Русі. Для глибшого розуміння підґрунтя дискусії спробуємо знайти її витoki. М. Костомаров ще студентом слухав лекції відомого історика. Заочно познайомився з М. Погодіним у 50-х рр. Тоді, перебуваючи у засланні в Саратові, історик написав роботу “Иван Свирговский, украинский гетман XVI века” і вирішив її опублікувати у часописі “Москвитянин”, редактором якого був М. Погодін. Для цього він звернувся до останнього з листом від 19.09.1855 р.⁵, в якому попросив переглянути свою роботу і при визнанні її достойною, надрукувати в журналі. З тону листа зрозуміло, що Костомаров високо оцінював заслуги Михайла Петровича перед історичною наукою і тому довірив долю своєї роботи саме йому. Ще з одного недатованого листа (початку 1860-го року) дізнаємося, що спілкування їх на цьому не закінчилося. Саме тоді в періодичній пресі з’явилися публікації М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова на сторінках скандального журналу “Свисток”, які висвітлювали М. Погодіна у комічному вигляді і цим, звичайно, ображали поважну людину. В одному з послань до М. Костомарова Погодін висловлює припущення щодо його причетності до цього інциденту. Але той відкидає звинувачення і підкреслює, що декому вигідно їх зіштовхнути і протиставити. Насправді ж він високо цінує і поважає Михайла Петровича. Писати такого типу статті – не його амплуа: “...трудиться буду постійно для науки и более не для чего другого”⁶.

З листів Костомарова до Погодіна також дізнаємося, що ідея диспуту належить самому Михайлу Петровичу. Після публічного розголошу на сторінках періодичних видань Миколі Івановичу незручно було відмовлятися, хоча й було неприємно, що цілком наукова справа виносить на суд громадськості. Тим більше, що він передчував, як цим скористаються і противники диспутантів. Проте відмовитися не було можливості за двох причин: 1) публічний розголос; 2) кошти від проданих квитків мали піти на користь бідних студентів Університету св. Володимира⁷.

“Дуель” відбулася за участі студентства, беззаперечним фаворитом якого одразу став М. Костомаров. Його репліки викликали аплодисменти аудиторії. Погодіну це не сподобалося, і в листі він звинуватив свого опонента у змові зі студентами. Микола Іванович, очевидно, і сам не сподівався на таку реакцію аудиторії, тому спеціально зустрівся зі студентами після диспуту. Як вияснилося, вони не мали нічого проти самого Погодіна, а лише не хотіли сприймати його аргументацію. Костомарова ж підтримали не як професора, а лише тому (“как они говорят...”), що його “теория кажется им более еврестичною, чем норманская”. Особисто сам історик не тиснув на них, та й інші особи не брали у цьому участі. Цей диспут – битва наукова, яка стала публічною за взаємною згодою обох опонентів. Те, що публіка виступила проти норманської теорії, говорить не на користь останньої. Диспут відбувся заради науки, а не для задоволення, і засвідчив, що “на моей стороне прогресс, на Вашей застои”. На думку Костомарова, ідея ненорманського походження Русі на даний на той час володіла Петербургом. Дарма сам Погодін, як і багато інших вважають, що поєдинок мав замовний характер. Він лише засвідчив, що вагомих аргументів на доказ норманської теорії немає. Михайло Петрович не зміг переконати слухачів. Норманізм, який довгий час вважався беззаперечним, сам по собі виявився бездоказовою теорією⁸.

Далі Костомаров дає оцінку загальним настроям молодого покоління, яке знаходилося в стінах Петербурзького університету і за його межами. Молодь не хоче приймати те, що їй насаджується. Те, у що заставляли вірити, відходить у минуле. Погодін стверджував, що за Костомаровим пішли неблагонадійні, а всі “степенные сведущие люди останутся на стороне норманства”. Натомість Костомаров наголошував, що його прихильники “не виляют хвостом, а ведут род человеческий ...к просвещенному совершенству”. Нова теорія не відкидає Шлецерів,

Карамзіних та ін. і не заперечує досягнень великих учених. Саме у молодого покоління, яке бореться за все зі свіжими силами, є потяг до нового, “а у нас стариков, все имеет точное безличие”¹⁰. Микола Іванович підкреслив, що працює для майбутнього, для молодих, тому молодь і сприйняла так результати його праці, його думки. Він спостерігав під час диспуту, як “центр и копья их” переміщувалися швидше і веселіше, тому було б помилкою ставати на дорозі їх устремлінням до світла. Але це не так уже й добре, адже через свою незрілість молодь не бачить істини. Вона стала на бік нової теорії зовсім не тому, що вчений закликав до цього, а тому, що їй хочеться “низвергать освещенные временем предрасудки в русской жизни, которые выдавались нам за аксиомы. В числе их видное место занимает происхождение Руси от норманнов. Я теперь думаю, что Русь была жмудь, но быть может я разстанусь с этим мнением, если мне докажут, что я заблуждаюсь – непременно разстанусь: докажете, опровергните. Тоже Вам скажет и молодое поколение”¹¹.

Далі Костомаров наголошує, що студентство чекало від такого “мужа науки” як Погодін вагомих аргументів, яких він не зміг навести, тому все і закінчилося “оглушительным рукоплеканием с выражением торжества над норманнской теорией”. На думку Миколи Івановича, публічний диспут не поставив крапки у цьому питанні. Він став закликом до наукової праці. Перед історіографією стоїть важливе завдання: дослідити руський, литовський, норманський світ, щоб спільними зусиллями відкинути старі теорії, в т.ч. й про норманське походження Русі¹².

На диспуті М. Костомаров припустив, що заперечення норманізму потягне за собою інші аксіоми, чим викликав повторні оплески, аудиторії. Вчений стверджує: у його тріумфі немає впливу особистості, а лише прихильність молоді до нової ідеї, яка здалася їм вірогіднішою. Крім того студентам сподобалося, що професор ініціював боротьбу думок, а не пропонував очевидної істини, як це зробив Погодін. Костомаров намагався розбудити уми молоді задля блага науки. Ще раз підкреслюючи, що диспут – ідея Погодіна, тому й ображатися він не повинен: не можливо було передбачити чию сторону прийме аудиторія. Слабкість або й відсутність доказів – ось причина провалу погодінської теорії. Своєї перемоги Костомаров не визнає, та й попередньої домовленості про визначення переможця не було. Сама ідея публічних диспутів тепер видається слушною, оскільки вони доводять: будь-яка теорія має мати вагомні докази, щоб переконати громадськість¹³. Цього разу публіка визнала недосконалість доказів М. Погодіна. У такому разі потрібно розглянути

інші, взяті, наприклад, з білоруських літописів, які вказують на спільні риси суспільного і державного існування жмудських і руських племен, таких, яких не було ні в кого, крім них.

М. Костомаров підкреслює, що Погодіну потрібно знайти такі явища, які були б спільними для руського і скандинавського життя, особливим чином схожі між собою, які б об'єднали спільні начала обох народів. Якщо сума таких явищ буде достатньо великою і такою, що не дасть можливості стверджувати відношення їх до індоєвропейських племен або ж будь-яких інших, тільки тоді це зближить руських зі скандинавами і “тогда я положу пред Вами оружие”¹⁴.

Як уже було сказано вище, “наукове побоїще” М. Костомарова і М. Погодіна набуло великого розголосу. Після його завершення на сторінках періодичних видань одна за одною з'являлися критичні замітки на рахунок обох опонентів. Микола Іванович не бачив у цьому ніякої користі, але коли його звинуватили у недолугості, змовчати не міг. Одна із публікацій газети “Искра” виставляла його у такому світлі, в якому він досі ніколи не був. Наприклад, говорили, що історик не бачить правди, що йому потрібно “вручити бінокль”, що ніби не молодий, а придумав таку теорію, яка схожа на ілюзію і т.п. Костомаров був у розпачі. “А все через ваших норманов. – пише історик. – Как же мне низложит их? Либо они меня выгонят из университета и из литературы (мається на увазі історичної – О.Г.), либо я их из русской жизни”¹⁵.

М. Погодін теж був незадоволений ходом подій. Тому, очевидно, в ході епістолярного спілкування пропонував Костомарову перемир'я, але останній його не прийняв. Його честь і самолюбство були настільки вражені, що він відмовляється від “складання зброї”, пояснюючи це небажанням підігравати “смутным врагам”, і категорично стверджує: “Нет, нет, не отступлю, умру а не отступлю!”¹⁶

Аргументуючи свою впертість, М. Костомаров відкриває ще одну важливу причину, за якої він не погодиться з норманізмом. Для нього “пристати до норманів” означає приєднатися “к Вашей соборной нормано-католической церкви”. Його дратувало, що замість того, щоб вивчати історію, доводиться боротися з норманською “утопією”. Своєю метою М. Костомаров обрав боротьбу про неї, навіть якщо йому прийдеться пожертвувати “жмудью”¹⁷.

Отже, релігійність історика мала вплив на формування його наукових поглядів, проте він виступав проти втручання церкви у наукову дискусію. Крім того Костомаров не відкидав вірогідності інших теорій походження

Русі і визначав запропоновану ним лише однією з таких, можливо, й не найкращу і малодосліджену.

Цікавими є спогади очевидців публічного диспуту. Зокрема М. Г. Чернишевський, який добре був знайомий з обома диспутантами, за кілька днів після події писав в одному зі своїх листів писав, що “предмет спору був дуже сухий (норманни чи литвини були Рюрик та його варяго-руси?), й публіка зійшлася, звичайно, тільки через любов і повагу до Костомарова. Він користується тут такою славою, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету”¹⁸.

Високо оцінювали поєдинок й інші очевидці, як-от П. М. Полевой, назвавши подію “колосальним словесним поєдинком”, за якої “свіжі начала російської науки борються зі старими, віджилими”¹⁹. А О. Герцен зазначив, що III-є відділення звернуло неабияку увагу на поєдинок Костомарова з Погодіним і сам начальник штабу корпусу жандармів генерал-ад’ютант О.Є.Тимашов зайняв місце неподалік від кафедри²⁰.

Хвиля критики накривала Костомарова протягом всього 1860-го року. Його обговорювали у найпоширеніших виданнях, таких як “Санкт-Петербургские Ведомости”, “Северная Пчела”, “Отечественные записки” та ін. З підтримкою вченого виступив журнал “Современник”, який присвятив полеміці істориків декілька статей, намагаючись знівелювати теорію М. П. Погодіна²¹. Підсумовуючи події останніх днів, Костомаров ділиться з Михайлом Петровичем своїми думками, підкреслюючи, що не розуміє, чому на них дивляться як на ворогів і спеціально зіштовхують, натравлюють, як диких звірів. Приходиться гостро відповідати, зачіпаючи ім’я Погодіна, за що Костомаров неодноразово вибачався, додаючи: “...На то и война”. Але хто б між ними не стояв – нормани чи жмуди – вони не зможуть вигнати з серця останнього щирої поваги до свого опонента.

“Преломив с вами копье за честь жмудов, я снова предлагаю честный мир, бозобидный для обоих”²², - говорить М. Костомаров і пропонує розв’язати конфлікт наступним чином. Признати, що походження Русі від норманів не є єдино можливим. Тоді як сам визнає, що походження від жмудів є лише вірогідним, бо не має ознак повної впевненості. Спільною має бути думка про непослідовність самої проблеми. Далі Костомаров має сказати, що існує також теорія походження Русі від прусів, які проживали на берегах річки Русі. Погодін має сказати подібне про норманів і що він знає пруську вулицю в Новгороді. Костомаров не відмовляється, що пруси були древнім і войовничим плем’ям і теж могли мати відношення до Русі. Вони могли зайти в місто, спалити його, тоді як

литовці збагатили Новгород. Підсумовуючи свої думки, М. Костомаров підкреслює: в історії Русі було багато знаменитих людей різного походження. Але чи можна їх рахувати достойними цієї місії? Щоб відповісти на це питання необхідні спільні зусилля історичної науки²³.

М. П. Погодін, очевидно, не пристав на пропозицію М. І. Костомарова. Ні публічно, ні у своїх наступних працях він не висловлює думок, які б свідчили, що він погодився. У цій ситуації кожен залишився при своїй думці, однак дискусії з інших питань середньовічної історії Російської імперії продовжувалися впродовж багатьох наступних років. Цей факт засвідчує листування Костомарова з Погодіним.

Цікавими і змістовними є листи М.Костомарова до своїх друзів і знайомих, в яких він ділиться власними враженнями про поєдинок. Наприклад, у посланні до письменника Д. Л. Мордовцева*, свого саратовського друга, він називає диспут дуеллю за образу Рюрика, порівнюючи себе з Давидом, а Погодіна з Голіафом. Як і в епістолярії до самого Погодіна, так і тут Костомаров відзначає повагу аудиторії до свого опонента, але тільки у тих випадках, коли той не торкався своєї теми. Коли ж мова йшла про норманізм, студенти були одностайними і бурхливо виражали свої емоції: вони освистували Погодіна і зустрічали оплесками і криками “браво” докази Костомарова, таким чином констатуючи крах теорії норманізму. Зокрема він пише: “Норманська теорія, видумана і утверджена німцями та їх несвідомими послідовниками, теорія, якою Куник оправдовував німецький вплив після Петра, а Крузе використовував для паралелі з подіями половини XVIII століття, витягуючи насильно Рюрика за вуха у звання гольштинця – теорія, яка за своєю неспроможністю повинна б заставляти червоніти нас усіх, що дозволяли себе морочити і визнали істиною явну брехню – теорія пала... і дарма академія, а за нею німці і педанти думають підтримувати її. У суспільства своє відчуття. Що одноголосно освистано – то безповоротно загинуло, по крайній мірі при тому степені доказів, на якому воно стояло.”²⁴

Як видно із змісту листа, М.Костомаров, який поза власною волею був втягнутий у публічний конфлікт з іменитим професором, старанно підготувався до нього, але навіть після тріумфу не раз повертався до нього в думках. Глибоко проаналізувавши проблему, він прийшов до висновку,

* Мордовцев (Мордовець) Д.Л. (1830-1895) – український та російський письменник і громадський діяч. Працював у жанрі історичного роману.

що теорія норманізму, яка так довго панувала в історичній науці, мала безпосередній зв'язок з європейською наукою, підтримувалася насамперед німецькою історіографією і тому довгий час володіла російським соціумом. Костомаров же прагнув не стільки знівелювати її, скільки закликати науковців покладатися на свідчення історичних джерел. Іншими словами, історик визначив основною метою історичних досліджень лише пошук істини, а не сліпе задоволення імперських потреб. Його перемога над Погодіним яскраво засвідчила, що у 60-х рр. XIX ст. молоде покоління і суспільство взагалі прагнуло змін і не боялося висловлювати свої думки публічно. Своїм виступом він довів: громада має право на свідоме сприйняття будь-яких теорій. Час політичних і наукових догм закінчився.

Що ж до наслідків диспуту, то вони були як негативними (ми їх уже окреслювали), так і позитивними. По-перше, на початку 60-х років історична наука в Російській стояла на шляху перетворень, як і все суспільство. Вона переорієнтовувалася на служіння народові, а не владі. По-друге, соціум (особливо молоде покоління) був готовий сприйняти нові ідеї, які висувала російська історіографія завдяки зусиллям борців за істину. І надзвичайно важливу роль у цьому відіграв М. І. Костомаров.

¹ Грушевський М. З публічних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.- К., 1928. - С.ІІІ.

² Там само.

³ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А.Замлинского; Примеч. И.Л.Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. - С.528.

⁴ Публичный диспут 19 марта 1860 г. о начале Руси // Современник. - 1860. - Т.80. - Кн.3. - С.257-292.

⁵ ОР РГБ. Отдел рукописей. - Ф.231. - Ед.хр.77.- Л.1.

⁶ Там же. - Л.6.

⁷ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - С.529.

⁸ ОР РГБ. Отдел рукописей. - Ф.231. - Ед.хр.77. - Л.7-9.

⁹ Там же. - Л.10.

¹⁰ Там же. - Л.10 об.

¹¹ Там же. - Л.18 об.

¹² Там же. - Л.8 об.

¹³ Там же. - Л.9-9 об.

¹⁴ Там же. - Л.9 об.

-
- ¹⁵ Там же. -Л.11-11об.
- ¹⁶ Там же. - Л.12.
- ¹⁷Там же. - Л.12 об.
- ¹⁸ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. – М., 1949. – Т.14. – С.389.
- ¹⁹ Полевой П.Н. Воспоминание о Н.И.Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. - № 17. – С.271.
- ²⁰ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров (1817-1885). – К.: Наукова думка, 1992. – С.109.
- ²¹ Замлинский В.А. Николай Иванович Костомаров – историк // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С.660.
- ²² ОР РГБ. Отдел рукописей. - Ф.231. - Ед.хр.77.- Л.13-13 об.
- ²³ Там же. - Л.14-14 об.
- ²⁴ Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Н.И.Костомарове // Русская старина. – 1885. - № 6. – С.624-625.